

Evolution from Biological Rights to Social and Citizenship Rights in Economic, Social, and Cultural Development Programs of Iran

Seyyed Kamalodin Dolatkahh

PhD candidate in General Law, Islamic Azad University, Rafsanjan branch, Rafsanjan, Iran.
dolatkahh30@gmail.com

Asadollah Yavari

* Assistant Professor of Law, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
a_yavari@sbu.ac.ir

Received: 2022/11/30

Accepted: 2023/05/12

DOI:

10.22034/jpcs.2023.1271581.1171

ABSTRACT

The aim of this research is to investigate the evolutionary process from biological rights to social and citizenship rights in Iran's economic, social, and cultural development programs. The present study deals with the citizenship rights in the six development programs of the Islamic Republic of Iran (2017-2021) using the descriptive-analytical and content analysis method with a systematic and comprehensive view. The results of the research illustrated that enjoying a decent, healthy, and safe environment is considered as a human right. In the first development program, all construction plans were implemented nationally, which created the necessary foundations for the implementation of provincial plans in the second program. In the second development program, the preservation of forests and prevention of air and water pollution were given in the form of three notes on the protection of natural resources with an emphasis on forests and ensuring the exploitation of resources and prevention of air and water pollution. In the third development program, the issues of natural resources protection were included. In the fourth program, the development of upstream documents has been supported. In the fifth development program, the legal articles related to public education and environmental information at the national and regional level, prevention of illegal hunting, and economic valuation of natural resources have been implemented from the fourth development program. Finally, the sixth development program emphasized on the right of a sustainable environment as a human right and the rights of citizens in Iranian society.

Keywords: Cultural Development, Biological Rights, Development Programs, Social Development Planning.

► **Citation (Vancouver):** Dolatkahh S k, Yavari A. Evolution from Biological Rights to Social and Citizenship Rights in Economic, Social, and Cultural Development Programs of Iran. *Police Cultural Studies*, 2023; 10(2): 1-12.

► **Citation (APA):** Dolatkahh, S K, Yavari, A. (2023). Evolution from Biological Rights to Social and Citizenship Rights in Economic, Social, and Cultural Development Programs of Iran. *Police Cultural Studies*, 10(2), 1-12.

سیر تکاملی از حقوق زیستی به حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران

چکیده

هدف از این پژوهش، واکاوی سیر تکاملی از حقوق زیستی به حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران است. پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و به شیوه تحلیل محتوا با نگاه نظام‌مند و همه‌جانبه به بررسی حقوق شهروندی در برنامه‌های شش‌گانه توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰ - ۱۳۹۶) می‌پردازد. نتایج نشان داد که برخورداری از محیط زیست شایسته، سالم و امن یک حق بشری محسوب می‌شود. در برنامه اول توسعه، کلیه طرح‌های عمرانی به صورت ملی اجرا گردید که این امر باعث ایجاد بسترهای لازم برای اجرای طرح‌های استانی در برنامه دوم شد. در برنامه دوم توسعه، حفظ جنگل‌ها و ممانعت از آلودگی آب و هوا به صورت سه تبصره حفاظت از منابع طبیعی با تأکید بر جنگل‌ها، تضمین بهره‌برداری از منابع و پیش‌گیری از آلودگی هوا و آب آورده شد. برنامه سوم توسعه موضوعات حفاظت از منابع طبیعی را دربرگرفت. برنامه چهارم توسعه اسناد بالادستی را مورد حمایت قرار داده است. در برنامه پنجم توسعه، مواد قانونی مربوط به آموزش همگانی و اطلاع‌رسانی محیط‌زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای و جلوگیری از شکار بی‌رویه مطرح گردید. در نهایت، برنامه ششم توسعه، حق بر محیط زیست پایدار را به‌عنوان یک حق بشری و حقوق شهروندان در جامعه ایران نشان داد.

کلیدواژه‌ها: توسعه فرهنگی، حقوق زیستی، برنامه‌های توسعه، برنامه‌ریزی توسعه اجتماعی.

سید کمال الدین دولتنخواه

دانشجوی دکتری حقوق عمومی،
دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رفسنجان،
رفسنجان، ایران.

dolatkhahk30@gmail.com

اسدالله یآوری

* استادیار حقوق، دانشگاه شهید

بهشتی، تهران، ایران

a_yavari@sbu.ac.ir

(نویسنده مسئول)

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱-۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۲

شناسه دیجیتال (DOI):

10.22034/jpcs.2023.1271581.1171

◀ **استناد (ونکاتور):** دولتنخواه س ک، یآوری ا، سیر تکاملی از حقوق زیستی به حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران. *مطالعات فرهنگی پلیس*، ۱۴۰۲، ۱۰(۲): ۱-۱۲.

◀ **استناد (APA):** دولتنخواه، س ک، یآوری، ا. (۱۴۰۲). سیر تکاملی از حقوق زیستی به حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی. *مطالعات فرهنگی پلیس*، ۱۰(۲)، ۱-۱۲.

امروز، با توجه به اهمیت اساسی حفاظت از محیط زیست، تقریباً در بیشتر کشورها، از جمله حقوق جمهوری اسلامی ایران، کمبود قانون در زمینه حفاظت از محیط زیست وجود ندارد، اما اجرای آن‌ها دور از رضایت‌بخشی است و نیاز به اجرای مؤثر و کارآمد مطابق حکم قانون اساسی و سایر قوانین زیست‌محیطی احساس می‌شود. اغلب کشورهای جهان به دلیل اهمیت روزافزون مسائل زیست‌محیطی، تشکیلات اداری مشخصی (در مقام پلیس اداری) را برای رسیدگی به امر حفاظت از محیط زیست مشخص کرده‌اند. در ایران، این وظیفه برعهده سازمان حفاظت محیط زیست گذاشته شده است. با وجود کارکرد تقریباً مطلوب این سازمان، هم‌چنان مشکلات زیست‌محیطی کشور روند فزاینده‌ای دارند و در برخی موارد، مانند آب و هوا خسارت‌های جبران‌ناپذیری به محیط زیست ایران وارد شده است. خلأها و کاستی‌های گوناگون در قوانین و مقررات موجود و چالش‌های اجرایی آن در کنار ساختار کنونی سازمان حفاظت محیط زیست، کارکرد این سازمان را ناکارآمد ساخته است (علی‌پور، ۱۳۹۸: ۱).

اصل جلوگیری از خسارات زیست‌محیطی از لحاظ منافع اقتصادی و همچنین از جنبه‌های محیط زیست، قاعده‌ای طلایی محسوب می‌شود. براساس دلایل فنی و حقوقی پیش رو، برقراری رابطه سببیت میان عمل زیان‌بار با صدمات واردشده به محیط زیست با مشکلاتی همراه است و از طرف دیگر، از لحاظ ماهیت خاص محیط زیست، جبران آسیب‌های واردشده به آن غالباً غیر ممکن و در صورت امکان، مستلزم هزینه‌های گزاف و صرف زمان طولانی است. با توجه به همین موارد، به‌کارگیری اصول نو محیط زیستی و از جمله اصل بازدارندگی برای حفظ و حمایت از محیط زیست و تقویت رویه بازدارندگی از اهمیت محوری برخوردار شده است (میرزایی منفرد، ۱۳۹۸: ۱۲۳).

از آن‌جایی که سرزمین یک منبع محدود و آسیب‌پذیر است و استفاده از آن باید با مدیریت درست و منطقی سازماندهی شود، شناخت تنگناها و توان محیطی از ضرورت‌های طرح‌های آمایش سرزمین به حساب می‌آید (اربابی سبزواری و قاسم‌پور، ۱۳۹۹). علاوه بر این، در جهت توسعه مطلوب آموزش‌های شهروندی باید از شیوه‌هایی استفاده کرد که مقبولیت اجتماعی با تأکید بر پیشرفت برنامه‌های آموزشی همراه با تغییرات مثبت توأم بوده و به‌طور هم‌زمان با معیارهای اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی هم‌خوانی و سازگاری داشته باشد (برزگرزاده و حیدری، ۱۳۹۹).

اگرچه توجه به توسعه به‌عنوان یک موضوع علمی بعد از جنگ جهانی دوم مطرح شد، اما هنوز تعریف صحیح و جهان‌شمولی از توسعه وجود ندارد. گاهی توسعه به اعمال و عمل‌کردهایی گفته می‌شود که برای تأثیر بر کل نظام اجتماعی و به‌منظور تغییر آن صورت می‌گیرد. درحقیقت، توسعه به‌عنوان ابزاری برای تحول و پیشرفت انسان و به خاطر او صورت می‌گیرد تا حقوق واقعی و مکان و شرایط زیستن انسان را به‌گونه‌ای شایسته متبلور سازد. امروز، حقوق افراد در علم سیاست و دانش حقوق و فقه سیاسی جایگاه ویژه‌ای دارد.

این پژوهش، با بررسی برنامه‌های اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم توسعه به‌دنبال مشخص کردن میزان بازنمایی حقوق محیط زیست در هر یک از برنامه‌ها است و همچنین هدف این مهم است که آیا در برنامه‌های چندگانه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی به حقوق محیط زیست پرداخته شده است. شکل اصلی تمام فعالیت‌های نظام یک کشور، از ماهیت فرهنگی آن، هویت و رنگ می‌گیرد. به‌عبارتی، حفظ یک نظام اگرچه به‌ظاهر، بستگی به پویایی و استقلال فعالیت‌های سیاسی و اقتصادی دارد، اما در واقع، نحوه فعالیت در اقتصاد و یا سیاست‌گذاری در بخش‌های دیگر متأثر از فرهنگ آن نظام اجتماعی است (شوماخر، ۱۳۹۷). اکنون، این اجماع نظر اکثریتی وجود

دارد که مبنای هر نوع توسعه، توسعه فرهنگی است و از آنجا که دغدغه اصلی دولت‌ها رسیدن به توسعه همه‌جانبه است؛ زیربنای توسعه حقیقی و پایدار نیز توسعه فرهنگی است (جعفری ببادی و همکاران، ۱۴۰۱). محیط زیست در تمام بخش‌های منشور حقوق شهروندی به چشم می‌خورد. برای نهادینه‌شدن این منشور احتیاج به کمک‌گرفتن از بخش آموزش داریم. توجهی که فرهنگ ایرانی نسبت به محیط زیست و حقوق شهروندی دارد، در کم‌تر فرهنگی وجود دارد. در بخش‌های مختلف فرهنگ ایرانی مضامین حفظ محیط زیست و طبیعت موج می‌زند (شیخ‌حسینی، ۱۳۹۷: ۱). ایران در زمره کشورهای است که برنامه‌ریزی اقتصادی را قبل از سایر کشورهای در حال توسعه آغاز کرد. جریان نوسازی نیز در برنامه‌های توسعه کشور با جدیت دنبال شد. هرچند ایران در زمینه توسعه پایدار تاکنون راه‌کار مستقلی را به صورت جامع و چندوجهی دنبال نموده است، اما سازوکارهای دیگری را مورد توجه قرار داده که احتیاجات یک راه‌کار توسعه پایدار را برآورده می‌سازد. برنامه‌های توسعه پنج‌ساله، برنامه‌هایی هستند که توسط دولت با هدف تحقق توسعه‌ای منظم و هماهنگ از نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تدوین و اجرا می‌شوند. پیش از انقلاب، پنج برنامه توسعه در ایران به اجرا درآمد که به جز برنامه اول، در کلیه برنامه‌ها به موضوعات اجتماعی پرداخته شده، اما نه به عنوان محور توسعه، بلکه در این برنامه‌ها اصل بر توسعه اقتصادی بوده است. پس از انقلاب نیز شش برنامه توسعه تاکنون به اجرا درآمده است (فکوهی، ۱۳۸۸).

در چشم‌انداز بیست‌ساله نظام حقوقی ایران، نظامی توسعه‌یافته با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و نیز تأکید بر مردم‌سالاری دینی و عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها و بهره‌مندی از امنیت اجتماعی و قضایی خواهد بود. به همین جهت، مطالعه، بررسی، تحلیل و تطبیق حرکت بدنه حقوقی، اجتماعی، فرهنگی و قضایی کشور در نیل به اهداف سند چشم‌انداز و پیگیری و سوق تعالی کشور

به این امر از ضرورت‌های اساسی جامعه ایران است. بنابراین، در بعد حقوقی باید سعی شود که با در نظر گرفتن قانون اساسی، قوانین عادی، حقوق حقه مردم، رهیافتی را اتخاذ نمود تا ایران را در سال ۱۴۰۴ به سر منزل مقصود برساند (فاطمی و قادری، ۱۳۸۸).

در همین راستا، نتایج پژوهش (بذرپاچ و همکاران، ۱۴۰۱) نشان داد که حقوق شهروندی، عدالت و فرهنگ، مفاهیمی هستند که با یکدیگر تا حدودی گره خورده‌اند و رعایت حقوق شهروندی پس از رفع نیازهای ابتدایی انسانی، در درجه نخست قرار دارند. به علاوه، اربابی سبزواری و قاسم‌پور (۱۳۹۹) نشان دادند که روحیه تعلق شهروندی نسبت به مسائل محیط زیستی در بین حاشیه‌نشینان ضعیف بوده و توجه کافی برای پرداختن به مسائل زیست‌محیطی را ندارند و مشارکت مردم حاشیه‌نشین در مسائل مربوط به محیط‌زیست بسیار کم‌رنگ است. علاوه بر این، نتایج حاصل از پژوهش برزگرزاده و حیدری (۱۳۹۹)، مبنی بر آن است که حق بر محیط زیست سالم، قانون اصلی توسعه پایدار است؛ تنها زمانی توسعه اقتصادی و اجتماعی را مورد قبول قرار می‌دهند که شرایط محیط زیستی لازم برای ادامه زندگی نسل کنونی و آینده را دچار مشکل ننماید. بنابراین، این‌گونه به نظر می‌رسد که این دو مقوله مسیر واحدی را دنبال می‌کنند. همچنین، براساس نتایج حاصل از پژوهش میرزایی‌منفرد (۱۳۹۸)، تعیین روند امنیت‌ساز براساس نشانه‌های تهدید شکل می‌گیرد که اولین نشانه آن در محدودیت‌های استفاده از منابع است، این تهدیدات موج جدیدی از نگرانی دست‌یابی به امنیت پایدار جهانی را ایجاد نموده است. از آنجایی که هزینه پیشگیری از تخریب محیط زیست کم‌تر از هزینه به‌سازی آن است، شهروندان لازم است تا در راستای اعمال اصول با دولت مشارکت نمایند و دولت نیز به آموزش شهروندان به عنوان حقوق زیست‌محیطی، حمایت مالیاتی و قانونی با پیوستن به معاهدات بین‌المللی درباره حفاظت محیط‌زیست بپردازد. از این رو، بررسی رویه قضایی دولت‌ها نشان می‌دهد که برای بقای نسل بشر، حفظ حقوق محیط زیست و ضمانت

اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (جمهوری اسلامی ایران) است، با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به تجزیه و تحلیل موارد پرداخته شده است. ضمن مطالعه اسناد و مرور منابع، ابعاد مؤلفه‌های اصلی و فرعی توسعه اجتماعی استخراج و براساس اسناد برنامه‌های شش‌گانه مورد تحلیل قرار گرفتند.

یافته‌ها

صیانت از محیط زیست سالم به‌عنوان یکی از حق‌های بنیادین بشر، ازجمله تکلیف‌های عمده دولت در جامعه محسوب می‌شود. کارکردهای دولت‌های امروزی، متأثر از اندیشه‌های حاکمیت مردم، تضمین حقوق بشر، رفاه اجتماعی و نظریه حکم‌رانی مطلوب با رویکرد توسعه پایدار است. امروز، با توسعه مفاهیم حقوق بشری در کنار نسل‌های اول و دوم حقوق بشر، نسل سوم حقوق بشر با عنوان «حقوق همبستگی» در جامعه بین‌الملل مطرح شده است که پیوند مستحکمی با فردی شدن حقوق بین‌الملل دارد. «حق بر محیط زیست»، ازجمله مصادیق نسل سوم حقوق بشر است که به‌عنوان یکی از جلوه‌های حقوق همبستگی مطرح شده و جامعه بشری را ملزم به رعایت آن می‌نماید. در این میان با بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت، حیات انسانی در معرض خطر قرار می‌گیرد که در جهت حفظ حق انسان بر محیط زیست لازم است که از طبیعت نگهداری معقول و منطقی صورت بگیرد تا حیات انسانی محفوظ بماند.

در زیر، جلوه‌ای دیگر از حقوق همبستگی، یعنی حق بر محیط زیست در برنامه‌های شش‌گانه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

اجرائی آن اهمیت می‌یابد که این مسأله با پیش‌نیازهای تداوم حیات نسل کنونی و آتی، مانند توسعه پایدار و اندیشه‌های بوم‌شناختی ارتباط تنگاتنگ دارد. در این راستا، این پژوهش ضمن بررسی مفهوم حقوق نسل‌های آینده، به بررسی ابزارهای حقوقی الزام‌آور و غیرالزام‌آور در حقوق بین‌الملل محیط زیست و نهایتاً به‌نحوه اجرای این اصل در حقوق بین‌الملل محیط زیست پرداخته است. درواقع، برآنیم تا دریابیم که «آیا حقوق زیستی، حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران نقشی متقابل نسبت به هم دارند؟»

روش پژوهش

پژوهش حاضر، براساس هدف، توسعه‌ای-کاربردی، براساس ماهیت داده‌ها، کیفی و براساس روش‌های جمع‌آوری داده‌ها، اسنادی است. در این پژوهش، از روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا بهره برده شده است. با تأکید بر جنبه‌های آشکار و پنهان تمامی برنامه‌های شش‌گانه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، متغیرهای حقوق شهروندی ابتدا از طریق اسناد خارجی و داخلی شناسایی شدند و سپس ضمن بررسی مواد و تبصره‌ها، موضوعات مرتبط با حقوق شهروندی استخراج شد. سپس، موضوعات اصلی، موضوعات فرعی و گروه‌های هدف در هر ماده شناسایی و مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله بعد، داده‌های به‌دست‌آمده با توجه به رویکرد انتخابی پژوهش، با شاخص‌های حقوق شهروندی مقایسه شدند و درنهایت، طبق دیدگاه‌های نظری مطرح، تنگناهای برنامه‌های توسعه در ایران در رابطه با حقوق شهروندی به بحث گذاشته شد. در این پژوهش، با توجه به عنوان آن که در مورد سیر تکاملی از حقوق زیستی به حقوق اجتماعی و شهروندی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

جدول ۱- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره‌ها
حق بر محیط زیست شهروندان	۳۷، ۳۶، ۳۴، ۳۲	تبصره شماره ۱۳	۵
تعداد	-	-	۵

برنامه اول توسعه، تنها برنامه بعد از انقلاب اسلامی است که دارای پیوست برنامه‌های بخشی مصوب است. در این برنامه، تنها تبصره ۱۳، به صورت مستقیم به امر حفاظت از محیط زیست می‌پردازد. در این برنامه، علی‌رغم تخریب بخش وسیعی از مناطق طبیعی جنوب و غرب کشور و همچنین بهره‌برداری از منابع طبیعی، به دلیل جنگ تحمیلی و راه‌کارهای اتخاذ شده، محیط زیست به جایگاه و اهمیتی که شایسته بود، در برنامه اول دست نیافت، به نحوی که حتی در هدف‌ها و سیاست‌های کلی برنامه اول به مقوله محیط زیست و منابع طبیعی توجه نشده و تنها در خط مشی برنامه آن هم به جهت نیل به دیگر اهداف تا حدودی و به صورت کلی حق بر محیط زیست مورد توجه قرار گرفت.

جدول ۲- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره‌ها
حق بر محیط زیست شهروندان	-	۸۱، ۸۲، ۸۳	۳
تعداد	-		۳

احیای منابع طبیعی و جلوگیری از تعدی و ممانعت از معاملات اراضی طبیعی، قانون‌گذار در چند تبصره دولت را مکلف به اجرای اقدامات مناسب، از قبیل، لویح بودجه سالانه، فعالیت‌های اقتصادی، کشاورزی و صنعتی در حوزه محیط زیست نموده است.

به‌طور کلی، این برنامه با ۳ تبصره فوق، یعنی حفظ جنگل‌ها و ممانعت از آلودگی آب و هوا، حفاظت از منابع طبیعی و تضمین بهره‌برداری و پاسداری از منابع و پیش‌گیری از آلودگی هوا و آب آورده شده است. برنامه دوم توسعه، تحت تأثیر اهداف زیست‌محیطی ایران در همایش سران درباره زمین در ریو در سال (۱۳۷۱) نیز مورد توجه قرار گرفت، از جمله دیگر تفاوت‌ها با برنامه اول، گنجانیدن اهداف کمی حق شهروندان بر محیط زیست در این برنامه بوده است.

قانون برنامه دوم توسعه بر ضرورت حفاظت از محیط زیست و استفاده بهینه از منابع طبیعی کشور اشاره دارد. اهداف این برنامه عبارتند از: تأکید بر حفظ، احیا، توسعه و بهره‌برداری اصولی از منابع طبیعی، تدوین ضوابط و استانداردها، معیارها و شاخص‌های لازم محیط زیستی و اصلاح چارچوب حقوقی در همه زمینه‌ها با بهره‌گیری از آخرین یافته‌های علمی و هماهنگی با شرایط و امکانات کشور، حفظ و احیای منابع تجدیدشونده، حفظ گونه‌های کم‌یاب، جلوگیری از بیابان‌زایی و کوشش در جهت کویزدایی، جلوگیری از فرسایش و آلودگی خاک، هوا، آب‌های سطحی و زیرزمینی و محیط زیست دریایی، جلوگیری از تخریب و انهدام زیستگاه‌های حیات وحش کشور و کاهش بار سنگین تحولات اقتصادی بر جامعه. در قانون برنامه دوم توسعه، مشتمل بر ۱ ماده واحد و ۱۰۱ تبصره، ۳ تبصره به صورت مستقیم بر حفاظت محیط زیست و منابع طبیعی تأکید می‌نماید. در ضمن، به منظور حمایت و

جدول ۳- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره‌ها
حق بر محیط زیست شهروندان	۱۰۴، ۱۰۵، ۱۳۴، ۱۷۳	-	۴
تعداد	-	-	۴

به‌وسیله شورای عالی حفاظت محیط زیست و دولت مورد ارزیابی قرار گیرد و سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مسؤول نظارت بر حسن اجرای این ماده است.

به‌طور کلی، رعایت ملاحظات محیط زیستی شهروندان در برنامه سوم توسعه، محدود به فصل یادشده نبود و در مواد قانونی ۱۳۴ و ۱۷۳ نیز تصمیم‌گیری‌های مربوط به فعالیت‌های توسعه‌ای تولیدی ماکول به رعایت ملاحظات محیط زیستی گردیده است. جایگاه محیط زیست در برنامه سوم توسعه نسبت به برنامه‌های اول و دوم توسعه از وزن بیشتری برخوردار و بر ادغام و ملاحظات محیط زیستی در فرآیندهای برنامه‌ریزی بیش از پیش تأکید شده و سیاست‌ها که در برنامه‌های قبل بیشتر معطوف به سیاست‌های انفعالی و واکنشی بوده، به اتخاذ سیاست‌های فعال و پیشگیرانه در حوزه محیط زیست معطوف گردیده است.

با توجه به این برنامه می‌توان اظهار داشت که مواد ۱۰۴ و ۱۰۵ قانون برنامه سوم توسعه، تأکید خاصی بر حفاظت از محیط زیست و کمک به تنوع گونه‌های حیاتی دارد. مطابق ماده ۱۰۴، برای حفاظت از محیط زیست و دسترسی پایدار باید با ظرفیت بهره‌برداری از منابع طبیعی سازگار باشد، بنابراین برای حفظ تنوع زیستی، دولت بایستی ضمن حفظ سطح تولید و دسترسی پایدار به منابع طبیعی با اجرای طرح‌هایی، از قبیل تعادل دام و مرتع و تأمین سوخت جنگل‌نشینان، عشایر و روستاییان، مشارکت مردم در برنامه‌ریزی را نهادینه سازد، منابع پایه را به‌طور یک-پارچه مدیریت و برای حفظ تنوع زیستی تصمیم‌گیری و اقدام کند. ماده ۱۰۵، اذعان دارد که کلیه طرح‌ها و پروژه‌های بزرگ تولیدی و خدماتی، در زمان امکان‌سنجی، باید براساس استانداردهای زیست‌محیطی تبیین شده

جدول ۴- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی شهروندان	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره‌ها
۳، ۱۴، ۱۷، ۲۰، ۲۲، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۶، ۴۳، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۷، ۱۱۷، ۱۳۵، ۱۴۰	-	-	۲۷
تعداد	-	-	۲۷

رویکرد دانایی‌محور و تعامل فعال با جهان خارج برای اصلاح ساختار کشور تدوین شده است. مقارن با تدوین این برنامه، توجه به ضرورت‌ها و الزامات ناشی از آرمان‌های قانون اساسی، تحولات بین‌المللی، فضای نوین اقتصاد جهانی، تحولات علمی و فناوری‌های نو به‌ویژه فناوری اطلاعات و نیازهای توسعه اقتصادی-اجتماعی کشور در مرحله کنونی، از جمله رشد سرمایه‌گذاری، تولید

قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۸۸-۱۳۸۴) در قالب سند چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت و با سرمشق قراردادن رشد پایدار اقتصادی مبتنی بر محور دانایی و رویکرد جهانی به‌منظور اصلاح ساختارها و فرآیندها تهیه و تدوین شده است. این برنامه برخلاف برنامه سوم توسعه که اصلاح ساختار کشور را با رویکرد اصلاح ساختارهای درونی مد نظر قرار داده بود، با

و اشتغال و در بلندمدت، از قبیل برپایی اقتصادی توانمند، پویا و بالنده و متکی بر مؤلفه‌های دانایی با هدف تحقق صادرات انبوه به جای صادرات مواد اولیه، به ویژه نفت خام باعث شد تا برخورداری از یک رویکرد منطقی نسبت به تحولات پیش رو و ترسیم چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت ضروری دانسته شود.

قانون برنامه چهارم توسعه حاوی ۱۶۱ ماده، ۳۴ تبصره و ۹ ضمیمه است. این قانون دارای ۶ بخش عمده است که بیانگر محورهای اصلی برنامه هستند و ۱۵ فصل زیرمجموعه آنها است. بخش یا محور دوم قانون فوق اختصاص به حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین و توازن

منطقه‌ای دارد. تعداد مواد اصلی قانون برنامه چهارم در زمینه حفظ محیط زیست به ۱۵ ماده و ۱ تبصره می‌رسد، ضمن آن که مواد دیگر نیز در همین قانون به محیط زیست ارتباط پیدا می‌کند که در برخی موارد اهمیت آنها، کم‌تر از مواد فصل پنجم نیست. تعداد مواد مرتبط نیز بالغ بر چهارده ماده است (۳۶، ۳۴، ۳۲، ۳۱، ۲۲، ۲۰، ۱۷، ۱۴، ۳، ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۱۷، ۷۲، ۴۳). یکی از مشخصات صوری و قانونی برنامه چهارم که در قوانین برنامه‌ای قبلی وجود نداشت، تنفیذ و تداوم مواد قانون برنامه سوم بدون هیچ گونه تغییر است. در خصوص موارد زیست‌محیطی نیز ۷ ماده و بند از مواد قانون سوم عیناً تنفیذ شده است.

جدول ۵- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره
۱۲۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳	-	-	۱۳
تعداد	-	-	۱۳

این قانون مشتمل بر ۳ بخش و ۱۳ فصل، در تاریخ ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. یکی از ویژگی‌های مهم تدوین برنامه پنجم توسعه، همانند برنامه چهارم توسعه، تعیین و تهیه سیاست‌های کلی برنامه قبل از تدوین آن است. این سیاست‌های کلی در چارچوب سند چشم‌انداز بیست‌ساله و با رویکرد مبنای پیشرفت و عدالت، از طرف رهبری به دولت ابلاغ شده است تا لایحه در چارچوب آنها تهیه و تنظیم شود. سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه دارای ۴۵ بند و شامل سرفصل‌های امور فرهنگی، امور علمی و فناوری، امور اجتماعی، امور اقتصادی و اموار سیاسی و دفاعی و امنیتی است.

افزایش فعالیت و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی، اکوسیستم‌های طبیعی و انواع گونه‌های گیاهی و جانوری محیط زیست کشور را علی‌رغم تصویب و اجرای برنامه‌های توسعه در برنامه پنجم توسعه در معرض خطر جدی قرار داده است. از این رو، حفاظت می‌تواند تا حدودی از تخریب و آسیب‌های محیطی بکاهد. به منظور تحقق این

هدف، سیاست‌های حفاظتی گوناگونی در برنامه‌های قبلی به کار گرفته شده‌اند. به این ترتیب، بخشی به‌عنوان محیط زیست در این برنامه گنجانده شده و مستقیم به امور محیط زیست در قالب مواد ۱۸۷ تا ۱۹۳ می‌پردازد. علاوه بر این، مواد ۱۲۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰ نیز به موضوع محیط زیست می‌پردازند.

همان‌طور که ذکر شد، در برنامه پنجم توسعه، در قسمت توسعه منطقه‌ای، ۷ ماده با ۱۶ موضوع مهم محیط زیستی به تصویب رسیده است. در بخش‌های دیگر برنامه پنجم، ۱۳ ماده با تبصره‌های مختلف به محیط زیست اختصاص یافته که سایر دستگاه‌های اجرایی موظف به اجرای آن هستند. در این برنامه، مفاد مواد قانونی مربوط به آموزش همگانی و اطلاع‌رسانی محیط زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای، جلوگیری از شکار بی‌رویه و ارزش‌گذاری اقتصادی منابع طبیعی از برنامه چهارم توسعه، تنفیذ شده است. در بخش محیط زیست، همچنین مواد قانونی دیگری

تالاب‌های داخلی و مدیریت یک‌پارچه تالاب‌های کشور آورده شده است. در بخش توسعه منطقه‌ای، نظام ارزیابی محیطی و اجرای نظام شاخص‌های پایداری به صورت ۲ ماده قانونی تصویب شده‌اند. در سایر بخش‌ها نظیر کشاورزی، حمل و نقل، انرژی و صنعت فعالیت‌های توسعه‌ای با لحاظ حفظ محیط زیست مصوب گردیده است.

با موضوعاتی، مانند مدیریت یک‌پارچه زیست‌بومی و اجرای برنامه عمل تنوع زیستی، حفاظت، سامان‌دهی و مدیریت یک‌پارچه سواحل، ارزیابی محیط زیستی پروژه‌ها، خوداظهاری، کاهش آلودگی هوا، کاهش حجم پسماندهای ورودی به محل‌های دفن، شناسایی کانون‌های انتشار، ریزگردها و مهار آن‌ها، کنترل و کاهش میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای، ممنوعیت بهره‌برداری صنعتی و معدنی از

جدول ۶- نیم‌رخ ارزیابی حقوق همبستگی (حق بر محیط زیست) در برنامه‌های ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

شاخص‌های حقوق همبستگی	خط مشی‌ها (ماده واحدها)	شماره تبصره‌ها	جمع تعداد مواد و تبصره‌ها
حق بر محیط زیست	۸-۳۸	۱ و ۲	۴
تعداد	-	-	۴

از برنامه ششم توسعه هم تعداد ۱۵ سیاست کلی محیط زیست ارائه شده است که در برخی از سیاست‌ها، مانند سیاست‌های کلی ۸ و ۱۵ خود آن‌ها سیاست شامل ۶ سیاست کلی شده‌اند. از لحاظ کمی می‌توان اظهار داشت که ۱۹ عدد سیاست کلی برای محیط زیست ایران ارائه شده است. در اولین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۷۲-۱۳۶۸)، یک تبصره با موضوع هزینه‌کرد یک در هزار سود واحدهای صنعتی و تولیدی در زمینه احیای محیط زیست قرار داده شد. در برنامه اول توسعه، کلیه طرح‌های عمرانی به صورت ملی اجرا شد و فاقد هر گونه طرح استانی برای بررسی روند گذشته، حال و تصویری از آینده در کلیه استان‌ها بود. بررسی آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های معدنی در برخی از استان‌ها به اجرا درآمد و مورد استقبال قرار گرفت که این امر باعث ایجاد بسترهای لازم برای اجرای طرح‌های استانی در برنامه دوم گردید. در برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸-۱۳۷۴)، حفظ جنگل‌ها و ممانعت از آلودگی آب و هوا مورد توجه قرار گرفت و به صورت سه تبصره حفاظت از منابع طبیعی با تأکید بر جنگل‌ها و تضمین بهره‌برداری از منابع و پیشگیری از آلودگی هوا و آب آورده شد.

با ملاحظه الگوها و بررسی خط مشی‌ها و مواد قانونی در برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی در برنامه‌های مختلف و همچنین از لحاظ شرایط منطقه‌ای و جهانی، به وضوح می‌توان برجستگی توجه به مسائل زیستی شهروندان را در برنامه ششم توسعه در مقایسه با دیگر برنامه‌ها ملاحظه نمود که این خود بیانگر مطالبه این مقوله به عنوان یکی از حقوق اساسی در دهه‌های اخیر است. ماده ۳۸ برنامه ششم و ماده ۱ و تبصره‌های آن، گواهی به میزان اهمیت حق بر محیط زیست شهروندان را نمایان می‌سازند. ارزیابی برنامه‌های توسعه، از سه منظر قابل بررسی است. یکی از نظر کمیت بررسی محیط زیست در برنامه‌ها، دوم از منظر کیفیت و رویکردهای علمی حاکم بر برنامه‌ها و در نهایت اثربخشی رویکردها. به طور کلی، برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب از منظر تعیین سیاست و چارچوب حرکت و تعداد حکم، به سرعت افزایش پیدا کرده‌اند. از زمان برنامه توسعه اول تاکنون احکام بیشتری از لحاظ کمی در قوانین برنامه در خصوص محیط زیست گنجانده شده است، به طوری که از یک تبصره در برنامه اول توسعه (تبصره ۱۳)، تعداد مواد به ۳۲ عدد و یک تبصره در برنامه چهارم توسعه و ۱۷ ماده و ۹ تبصره در برنامه پنجم توسعه رسیده است.

برنامه دوم توسعه در شرایطی متفاوت تر از برنامه اول توسعه و دیدگاه‌های نوینی که در سطح بین‌المللی در رابطه با مقولات محیط زیست مطرح شد، تدوین گردید، زیرا مقارن با تدوین این برنامه همایش سران زمین در ریودوژانیرو (۱۹۹۲) برگزار و موضوعات و مسائل نوینی در رابطه با محیط زیست و توسعه مطرح شد که این موضوعات به‌نحوی در برنامه توسعه بازتاب یافت. یکی از تفاوت‌های اساسی برنامه دوم توسعه با برنامه اول، گنجانیدن اهداف کمی در این برنامه بود.

در برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳ - ۱۳۷۹) یک فصل به محیط زیست اختصاص داده شد که موضوعات حفاظت از منابع طبیعی، پیشگیری از آلودگی‌ها به ویژه در کلان شهرها و ملاحظات محیط زیستی در تصمیم‌گیری‌های کشور، مشارکت‌های مردمی در حفظ محیط زیست و توانمندسازی سازمان حفاظت محیط زیست و ارزیابی محیط زیستی پروژه‌های بزرگ را شامل می‌شد. البته رعایت ملاحظات محیط زیستی در برنامه سوم توسعه محدود به فصل یاد شده نبود و در مواد قانونی ۱۷، ۶۱، ۸۵، ۱۲۲، ۱۳۴، ۱۷۳ نیز تصمیم‌گیری‌های مربوط به فعالیت‌های توسعه‌ای تلویحاً موکول به رعایت ملاحظات محیط زیستی گردیده است به این ترتیب جایگاه محیط زیست در برنامه سوم توسعه نسبت به برنامه‌های گذشته از وزن بیشتری برخوردار شده و بر ادغام و ملاحظات محیط زیستی در فرآیندهای برنامه ریزی بیش از پیش تأکید شده و سیاست‌ها که در برنامه‌های گذشته بیشتر معطوف به سیاست‌های انفعالی و واکنشی بود به اتخاذ سیاست‌های فعال و پیشگراانه معطوف گردید. در برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸ - ۱۳۸۴) که می‌توان گفت: محیط زیست به جایگاه واقعی خود در برنامه دست یافت، علاوه بر مباحث برنامه سوم توسعه در زمینه‌های آموزش محیط زیست، اطلاع‌رسانی محیط زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای، جلوگیری از شکار بی رویه، ارزشگذاری اقتصادی منابع، مدیریت یکپارچه زیست بومی و اجرای برنامه عمل نوع زیستی، ارزیابی محیط زیستی پروژه‌ها، خود اظهاری، کاهش

آلودگی هوا، ساماندهی و جلوگیری از آلودگی و تخریب سواحل، ایجاد صندوق ملی محیط زیست، پایش منابع آلاینده، دارای مواد قانونی در فصل محیط زیست گردید. برنامه چهارم توسعه، چه از نظر جامعیت و چه از نظر تأکید بر اصول و مبانی توسعه پایدار، تکامل یافته‌تر از برنامه سوم است که بازتاب آن را به‌خوبی می‌توان در اسناد بالادستی، از جمله سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه و مواد ۵۸ الی ۷۱ در فصل مجزایی تحت عنوان «حفظ محیط زیست» مشاهده کرد. به‌علاوه، در برخی از مواد قانونی سایر فصول برنامه چهارم توسعه نیز تلویحاً بر رعایت ملاحظات محیط زیستی تأکید شده است که این موضوع از توجه بیشتر سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران به حفاظت از محیط زیست تأکید دارد. به دلیل تأخیر در تصویب برنامه پنجم توسعه (۱۳۸۹ / ۱۰ / ۲۱)، یک سال برنامه چهارم تمدید شد.

در برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۴ - ۱۳۹۰)، به موضوع محیط زیست از زوایای دیگری توجه جدی شده است. در بخش توسعه‌های منطقه‌ای این برنامه، ماده ۷ با ۱۶ موضوع مهم محیط زیستی به تصویب رسیده است. در بخش‌های دیگر برنامه پنجم، ۱۳ ماده با تبصره‌های گوناگون به محیط زیست اختصاص یافته که سایر دستگاه‌های اجرایی موظف به اجرای آن هستند. در این بخش، مواد قانونی مربوط به آموزش همگانی و اطلاع‌رسانی محیط زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای، جلوگیری از شکار بی‌رویه و ارزش‌گذاری اقتصادی منابع طبیعی از برنامه چهارم توسعه، تنفیذ شده است. در بخش محیط زیست، همچنین مواد قانونی دیگری با موضوعاتی، همانند مدیریت یک‌پارچه زیست‌بومی، اجرای برنامه عمل تنوع زیستی، حفاظت، ساماندهی و مدیریت یک‌پارچه سواحل، ارزیابی محیط زیستی پروژه‌ها، خود اظهاری، کاهش آلودگی هوا، کاهش حجم پسماندهای ورودی به محل‌های دفن، شناسایی کانون‌های انتشار ریزگردها و مهار آن‌ها، کنترل و کاهش میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای، ممنوعیت بهره‌برداری صنعتی و معدنی از تالاب‌های داخلی و مدیریت یک‌پارچه تالاب‌های کشور آمده است.

اظهار داشت که رویکرد غالب پنج برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در مورد توسعه رفاه‌گرایانه بوده و بیشترین توجه به تأمین زندگی مادی، از قبیل بهداشت، آموزش، مسکن، اشتغال، حمل‌ونقل و از این موارد بوده است.

ایران در زمره کشورهای است که برنامه‌ریزی اقتصادی را قبل از سایر کشورهای در حال توسعه آغاز کرد. جریان نوسازی نیز در برنامه‌های توسعه کشور با جدیت دنبال شد. هرچند ایران در زمینه توسعه پایدار تاکنون راه‌کار مستقلی را به صورت جامع و چندوجهی دنبال ننموده، اما سازوکارهای دیگری را مورد توجه قرار داده است که احتیاجات یک راه‌کار توسعه پایدار را برآورده می‌سازد. برنامه‌های توسعه پنج ساله، برنامه‌هایی هستند که توسط دولت با هدف تحقق توسعه‌ای منظم و هماهنگ از نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تدوین و اجرا می‌شوند، بنابراین در چشم‌انداز بیست‌ساله نظام حقوقی ایران، نظامی توسعه‌یافته با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود است و متکی بر اصول اخلاقی و نیز تأکید بر مردم‌سالاری دینی و عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها و بهره‌مندی از امنیت اجتماعی و قضایی خواهد بود.

با توجه به برداشت‌های گاه نادرست از برنامه‌ریزی و مفهوم توسعه و حجم وسیع احکام برنامه‌های در برنامه‌ریزی و این‌که برنامه‌ریزی در کشور به دلیل عدم توانایی در حل تمامی مشکلات در یک بازه زمانی و عدم امکان پیاده‌سازی و ارزیابی آن در عمل، در راستای گره‌گشایی و عبور از تنگناهای برنامه‌ریزی، پیشنهادات کاربردی زیر ارائه می‌گردد:

– با توجه به ضعف برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب در اجرا، آسیب‌شناسی دقیق برنامه‌ها بر پایه نهادهای پشتیبانی‌کننده دانایی‌محور، یعنی مراکز آموزش عالی صورت گیرد.

در بخش توسعه منطقه‌ای، برای اولین بار نظام ارزیابی محیطی و اجرای نظام شاخص‌های پایداری به صورت ۲ ماده قانونی مهم تصویب شده‌اند که در صورت اجرای کامل آن‌ها محیط زیست کشور کاملاً از شرایط تهدید خارج خواهد شد و تحولات اساسی در توسعه مبتنی بر حفظ محیط زیست رخ خواهد داد. در سایر بخش‌ها، نظیر کشاورزی، حمل و نقل، انرژی و صنعت فعالیت‌های توسعه‌ای با توجه به حفظ محیط زیست مصوب گردیده است.

از لحاظ شرایط منطقه‌ای و جهانی، به وضوح می‌توان برجستگی توجه به مسائل محیط زیست را در برنامه ششم توسعه (۱۴۰۰ - ۱۳۹۶)، در مقایسه با برنامه‌های پیشین ملاحظه نمود که این خود بیانگر مطالبه این مقوله به عنوان یکی از موارد حقوق اساسی در دهه اخیر است. افزایش فعالیت و بهره‌گیری بی‌رویه از منابع طبیعی و انواع گونه‌های جانوری و تخریب و آسیب‌های جدی که از سوی مردم به منابع طبیعی و اکوسیستم طبیعی وارد می‌گردد، با توجه به مقوله محیط زیست از منظر کمیت و کیفیت و رویکردهای علمی که در این برنامه از سوی صاحب‌نظران مطرح گردید، تعداد ۱۹ سیاست کلی محیط زیستی همراه با وجود ماده ۳۸ و تبصره آن به صورت کلی، نیم‌رخ ارزیابی حق بر محیط زیست پایدار را به عنوان یک حق بشری و یکی از اساسی‌ترین حقوق شهروندان در جامعه ایران نشان می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ابتدای انقلاب اسلامی که از سال ۱۳۶۸ با عنوان برنامه اول توسعه تا سال ۱۳۹۴ با عنوان برنامه پنجم توسعه ادامه داشته است، در بعد توسعه اجتماعی، تأکید بر شاخص رفاه‌گرایانه توسعه اجتماعی بوده است و شاخص انسان‌گرایانه توسعه اجتماعی در هر برنامه دچار فراز و نشیب‌ها و کم‌توجهی‌های زیادی شده است؛ به طوری که با استناد به یافته‌های این پژوهش می‌توان

- مجلس شورای اسلامی سازوکار شفاف نحوه ارزیابی و نظارت بر حسن انجام قوانین زیست-محیطی و همچنین نظارت بر عملکرد دستگاه‌های اجرایی مربوط را تدوین و اجرا نماید.
- فرهنگ به‌عنوان محور برنامه‌ریزی توسعه قرار گیرد؛ زیرا، قرارنگرفتن فرهنگ به‌عنوان محور برنامه‌ریزی در توسعه و در اجرای برنامه‌ها، تردیدهای جدی و آسیب‌های ساختاری در سایر حوزه‌ها را در پی خواهد داشت.

تقدیر و تشکر

در پایان این مقاله لازم است از تمامی کسانی که در این پژوهش ما را یاری دادند، سپاس‌گزاری شود.

منابع

۱. اربابی‌سبزواری، آزاده و قاسم پور، آرش. (۱۳۹۹). ارزیابی اثرات اقتصادی و اجتماعی حاشیه نشینی بر تخریب محیط زیست شهری (مطالعه موردی: شهر شیراز). هشتمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست. مؤسسه پژوهشی رهجویان پایا شهر اترک، شیروان، ایران.
۲. برزگرزاده، عباس و حیدری، زهره. (۱۳۹۹). رابطه میان حق بر توسعه و محیط زیست از منظر انرژی‌های تجدیدپذیر. نخستین کنفرانس ملی حقوق، فقه و فرهنگ. دانشگاه پیام نور استان فارس-مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران، شیراز، ایران.
۳. بذرپاچ، حمید؛ کریمی‌خنجری، فرزاد و هاشمی-گلججانی، مهدی. (۱۴۰۱). مسؤلیت مدنی پلیس در رابطه با فرهنگ و حقوق شهروندان. مطالعات فرهنگی پلیس، ۹ (۱)، ۳۱-۴۱.

http://hamedan.jrl.police.ir/article_98530.html

۴. جعفری‌بابادی، موسی؛ هرتمنی، امیر و بصیرت، مهدی. (۱۴۰۱). نقش فرهنگ در عملکرد اقتصادی کسب و کارهای استان همدان. مطالعات فرهنگی پلیس، ۹ (۳)، ۹-۱.

http://hamedan.jrl.police.ir/article_99536.html

۵. شوماخر، ارنست اف. (۱۳۹۷). کوچک زیباست: اقتصاد با ابعاد انسانی، ترجمه علی رامین. چاپ ششم، تهران: سروش.

<https://www.gisoom.com/book/1723559/>

۶. شیخ‌حسینی، حسین، (۱۳۹۷). عزم ملی آموزش فراگیر محیط زیست و حقوق شهروندی شالوده توسعه پایدار. ششمین کنگره بین‌المللی توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین در جامعه. انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین، تهران، ایران.

<https://civilica.com/doc/916811/>

۷. علی‌پور، سحر. (۱۳۹۸). قوانین زیست محیطی و چالش‌های اجرایی آن (مطالعه تطبیقی حقوق ایران و هند). نخستین کنفرانس ملی علوم انسانی و توسعه. دانشگاه پیام نور استان فارس-مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران (متانا). شیراز، ایران.

<https://civilica.com/doc/938841/>

۸. فاطمی، سید؛ قادری، سید. (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر. دفتر یکم، تهران: شهر دانش.

<https://www.gisoom.com/book/1598824/>

۹. فکوهی، ناصر. (۱۳۸۸). تقویت اخلاق شهروندی: راهی برای گذار به مردم‌سالاری مشارکتی. مطالعات اجتماعی ایران، ۲ (۶)، ۱-۱۵.

<https://www.sid.ir/paper/481375/fa>

۱۰. میرزایی منفرد، ابراهیم. (۱۳۹۸). اصل بازاریابی در حقوق بین‌الملل محیط زیست. پنجمین همایش ملی حقوق (تحولات مسؤلیت‌های مدنی در نظام حقوقی ایران)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد، میبد، ایران.

<https://civilica.com/doc/940706/>